

A NYELV IS ÁLDOZAT

Ranko Bugarski: Jezik od mira do rata. Beograd, 1994, Beogradski krug

A szerző, az ismert belgrádi nyelvészprofesszor eddigi munkáiban a tudós tárgyilagosságával igyekezett a nyelvhez viszonyulni és a nyelvhasználat kérdéseivel foglalkozni, tartózkodva attól, hogy esetleg elragadtassa magát, és szubjektív hangot üssön meg. Újabb írásaiban viszont, amelyeket ez a kiadvány gyűjt egybe, az indulat és a keserűség is kifejezésre jut. Nem véletlenül. A körülötte lejátszódó események – az ország széthullása, az esztelen háború (amelynek Szarajevóban élő testvérnénje is áldozata lett) – késztették arra, hogy érzelmileg is elkötelezze magát a nyelv mellett a háborús politika ellenében, és hogy a tőle megszokottnál erősebb hangon szólaljon meg.

Ranko Bugarski a belgrádi Filológiai Kar tanára, az alkalmazott nyelvészet és a szociolingvisztika legjelentősebb hazai szakembere, aki kiváló érzékkel tanulmányozza és értelmezi a nyelv, a társadalom, az állam és a nemzet közötti viszonylatokat. Jelentősebb művei közé tartozik az 1972-ben megjelent *Jezik i lingvistika* és az 1975-ből való *Lingvistika o čoveku*, továbbá a *Jezik u društvu* (1986) és a *Jezici* (1993). Ebben a könyvben arról számol be, hogyan jelezte a nyelv már évekkel ezelőtt azt, hogy háború van készülődben, hogyan vált maga is áldozatává, a nacionalizmus és az uszító politika eszközévé. A *Jezik od mira do rata* anyaga a nagyközönségnek szánt írásaiból és a vele készült interjúkból állt össze. Zömük a kilencvenes években látott napvilágot, csupán néhány jelent meg az előző évtizedben. Mivel a kiadványsorozatnak népszerű jellege van, nem kaptak benne helyet Bugarski professzornak nyelvpolitikai és nyelvtervezési szakmunkái, tudományos fejtegetései. Ezeket a *Language Planning in Yugoslavia* c. gyűjteményes kiadás tartalmazza más szerzők tanulmányaival együtt (1992-ben jelent meg az Amerikai Egyesült Államokban a Columbusi Slavica Publishers gondozásában).

A könyvben szereplő írások egy része a háború előzményeire vonatkozik, más részük pedig magára a háborúra és következményeire. Az első részben a szerző sajnálattal konstatálja, hogy a szerb és a horvát nyelvészek közötti újvidéki megállapodás (1954) évfordulójáról csak a Szerb Matica emlékezett meg, pedig az egységes szerbhorvát köznyelv létrehozásán való munkálkodás még nem fejeződött be, gyümölcsei még nem értek be. A szerző a nyelvek funkcionális (gyakorlati) egyenrangúságát is fontosnak tekinti (a formálison

kívül), hiszen valamiféleképp mindannyian kisebbségi helyzetben vagyunk, és ezért nem zárkozhatunk be. Bugarski szóvá teszi, hogy Horvátországban csak a horvát irodalmi nyelv számít hivatalosnak, a szerbet népnyelvnek minősítik. Azt sem tekinti méltányosnak és demokratikusnak, hogy a szerbiai nyelvtörvény nemcsak a hivatalos nyelvhasználatot szabályozza, hanem a köznyelvet is. Szerinte a cirill betűs írást nem lehet a szerb nép egyedüli írásmódjának nyilvánítani, ez anakronizmus lenne. A könyv második részének legfontosabb megállapításai közé tartozik, hogy a háború nyelvezete nem mindig a valóságot tükrözi; az állam, a nemzet és a nyelv egysége nem szükségszerű követelmény; a totalitárius beszédet az egyirányúság és a kizárólagosság jellemzi (akár kommunizmusról, akár nacionalizmusról van szó); a szókészlet befolyásolhatóbb része a nyelvnek, mint a nyelvtan; a verbális agresszió készítette elő a terepet a fegyveres összetűzéshez; a nyelvi széthúzás jóval megelőzte a területi; a nyelv jelzi ugyan a politikai változásokat, de nem befolyásolja, nem befolyásolhatja.

A nyelvek formális és funkcionális egyenrangúságának elvi kérdéseit taglalva a szerző úgy véli, hogy Jugoszláviában a nyelvek formálisan (jogilag) egyenrangúak, funkcionálisan viszont nem, és hogy a beszélők egyenrangúsága is inkább nemzeti, mint kommunikációs. A teljes funkcionális és kommunikációs egyenrangúságot voltaképpen nem is igen lehet elérni, viszont arra kell törekedni, hogy minél jobban megközelítse a formális és a nemzeti egyenrangúságot. Vagyis az egyenrangúság ne csupán jogi frázis, politikai szólam legyen, hanem valóságos lehetőség, tényleges szükséglet. Hogy mennyire relatív dologról van szó, rádöbbenhet az ember, ha az országhatárokon kívül, a nagyvilágban akar érvényesülni, boldogulni, tájékozódni. Kénytelen más nyelvet is elsajátítani, elsősorban az ún. világnyelvek egyikét.

A politikai nyelvről szólva Bugarski azon az állásponton van, hogy nem lenne szabad a köznyelv csonkított változatának tekintenünk, vagy kiegyenlítenünk a hivatásos politikusok nyelvezetével. A politikai nyelv öntörvényű jelenség. Fel lehet különféle kommunikációs, rituális stb. célokra használni. Nemcsak a politikai élet általános vagy különös kérdéseit lehet megvitatni általa, hanem ismertetőjelként is szolgálhat, a politikai életben megszólalók azonosítását, hovatarozásának felismerését teszi lehetővé. Ilyenkor a dialógust egyhangú magánbeszédnek váltják fel, amelyek után nem történik semmi. A politikai nyelv üzenetének gyakran két rétege van, egy felszíni és egy mélyebb, és ezeknek nem kell szükségszerűen összhangban lenniük egymással, sőt ellentmondásban is lehetnek. Beszélhet a politikus a társadalom fejlődéséről, a reformok szükségességéről, de esze ágában sincs változtatni a dolgon, a sorok között azt az üzenetet ismerjük fel, hogy a jelenlegi erőviszonyoknak és a hatalom megosztásának meg kell maradniuk. A politikai szóhasználatnak jellegzetes elemei közé tartozik az *állásfoglalás*, a *bonyolult helyzet*, a *szubjektív erő*, a *dolgozók és a polgárok*, a *nemzetek és a nemzetiségek* stb. (ma már kevésbé emlegetik őket). Az állásfoglalás cselekvés helyettesítésére szolgál, a bonyolult helyzetre való hivatkozással a felelősség alól lehet kibújni, a szubjektív erőkről nem rosszálló értelemben szokás beszélni (hiszen az előző rendszer, a szocialista társadalom szervezett erőire utalnak vele), a dolgozók és a polgárok szintagma azt sugallja, hogy a dolgozók nem polgárok

stb. A politika nyelve természetesen változik, úgy, ahogyan maga a társadalom is, amellyel ez a nyelv kapcsolatban van.

Horvátországban már az 1974. évi alkotmány különválasztotta a horvát nyelvet a szerbtől, Szerbia ezt csak újabban tette meg. Ranko Bugarski szerint mások nyelvi szeparatizmusa ne szolgáljon példaként a szerbeknek, hiszen ahogyan a horvátországi szerbek követelik nyelvi jogaikat, ugyanúgy majd a szerbiai horvátok is ehhez fognak folyamodni. A szerbhorvát megnevezés a magukat jugoszlávnak, ill. muzulmánok vallók százezreinek is megfelel – véli Bugarski. Ebben egyetértek a szerzővel, és még abban is, hogy külföldön szerbhorvátként ismerik el a szóban forgó nyelvet. Hozzá kell viszont tennem a kérdéshez, hogy a széles néprétegek nem használják a szerbhorvát megnevezést. Erről a népszámlálási statisztikák tanúskodnak. A szerbek zöme ugyanis nem a szerbhorvát nyelvet jelölte meg anyanyelveként, hanem a szerbet. A szerbhorvát főleg azoknak a nyelve, akik vegyes házasságból születtek, illetve akik nem tudják eldönteni nemzetiségi hovatartozásukat. Ezeket az adatokat a statisztikai intézet nem tette közzé, mivel nem feleltek meg a politikai elvárásoknak. Feltehetően Bugarski professzor sem tud rólok.

Kiváló érzékkel tapint rá a szerző a nemzeti és a közös (jugoszláv) jelleg dialektikájára. A nyelvben ugyanis mindkettő helyet kaphat anélkül, hogy nyelvi szeparatizmussá vagy nyelvi unifikációvá válna a dolog. Mindkettő szélsőségnek számít, mind elvi, mind gyakorlati szempontból. Bugarski szerint a szerbhorvát nyelv helyzete nem olyan bonyolult, hogy ne lehessen megoldást találni rá. Egyensúlyt kell teremteni a kétféle jelleg közt, lehetővé kell tenni arányos fejlődésüket, termékeny kölcsönhatásukat. Az események, sajnos, más irányba vitték a dolgot.

Bugarski könyvében több írás is utal arra a megfigyelésre, hogy a tényleges háborús összetűzést kitarító szópárbaj előzte meg, a szerző szavaival élve, „a verbális tüzéség alaposan előkészítette a terepet a fegyverek beszédéhez”. A háborús retorika sok mindenre képes, valóságot teremthet, meg is semmisítheti, de visszajára is fordíthatja. A sajtó már jóval a háború kitörése előtt csetnikeket és uszításokat emlegetett. A boszniai háború kezdetén kiöltötték, hogy a muzulmánok voltaképpen mudzsaheddinek, jóval azelőtt, hogy megérkeztek volna külföldről azok a harcosok, akiknek tényleg ez a nevük. Népi társasági cikkezett a sajtó már akkor, amikor még ilyesmiről szó sem volt az összetűzések során. Egyes szavak sajátos módon felvették más, olykor éppen ellentétes jelentésű szavak értelmét. A *felszabadít* igét 'elfoglal' értelemben kezdték el használni, a *védelem* 'támadás' jelentésben kezdett szerepelni. Pl.: „Mirkovci védői felszabadították Vukovárt.” Az *etnikai tisztogatás* szintagma szintén háborús termék (mindenesetre nehezen leplezhető vele az a gyalázatosság, amelyre vonatkozik).

A háborús propaganda a szó fegyverét vetette be a másik fél lejáratására. A médiumháború azonban az itteni másként gondolkodókat sem kíméli, áru-lónak minősítve az ellenzéki pártokat, pártvezéreket, etnikai csoportokat, val-lásfelekezeteket. A hivatalos retorika azonban arra is hajlamos, hogy szépítse azokat a cselekményeket, amelyek esetleg kedvezőtlen fényben tüntetnék fel a hatalom híveit. Amikor például a parlamentben egy „hazafias” radikális képviselő úgy megütötte a Szerb Nemzeti Megújhodásnak egyik képviselőjét, hogy

eltört az állkapcsa, a médiumok „két képviselő közötti incidensről” számoltak be.

Bugarski a totalitárius retorika természetrajzával is foglalkozik. Minden rendszernek megvan a maga retorikája, a rendszer bukásával eltűnik. Érdekes viszont, amikor az egyik totalitárius rendszert egy másik követi. Így váltotta fel a kommunizmust a nacionalizmus a maga retorikájával. A szókészlet, a frazeológia megváltozott ugyan, de a totalitárius retorika megmaradt egyfajta beszédzokásnak, olyan arrogáns beszédmodornak, amilyennel a hatalom az alattvalókhöz szól. Ehhez aztán különféle manipulációkat lehet végrehajtani a nyelven. Orwell művéből arról szerzünk tudomást, hogy hatalmi szóval meg lehet változtatni a szavak jelentését, a jó vonatkozhat rosszra, az igazság hazugságra stb. Szerencsére a totalitárius retorikának nincs hatalma a grammatika fölött, csupán a szótáron változtathat.

A totalitárius retorika és a háború nyelve szervesen kapcsolódik egymáshoz, hiszen a háború voltaképpen a politikának más eszközökkel való folytatása. Ebben a nyelvezetben szűkül az eszközök közötti választás lehetősége, eltűnnek a kifejezésformák árnyalatai, a nemkívánatos tartalmakat elkendőzik vagy kiátkozzák, a kívánatosakat viszont a végtelenségig harsogja az állami sajtó és a rádió-televízió.

Napjaink nyelvezetéből a holnap eseményeit lehet kiolvasni, Bugarski szerint polgárháborúra van kilátás. Ebben nyilván a jól felfegyverzett „hazafiak” kerekednének felül a tehetetlenebb „árulókon”. Efféle jóslatot támaszt alá az égi nemzetről szóló mítosz is, amelyről elsősorban a Szerbián kívüli „igazi” szerbek zengedeznek.

A montenegrói alkotmány egyenrangúnak minősíti a cirill betűs és a latin betűs írásmódot, a szerbiai nem. Ebben a cirill betűs kerül előtérbe. A Szerb Képviselőház határozatot hozott arról, hogy a szerb nyelvű tankönyveket ezentúl kizárólag cirill betűs írással kell nyomtatni. És mindezt azzal az ürüggyel, hogy a latin betűs írás idegen, a cirill betűs szerb. Pedig a szerbek körében már évtizedek óta használatos a latin betűs írás. Ugyanígy egyoldalú és téves az a megállapítás, hogy a szerb nyelv e-ző, az ije-zésnek nincs benne helye, ezt a horvátok és muzulmánok használják. Magában Szerbiában is vannak ije-ző szerbek, a krajínakban pedig igen el van terjedve ez a beszédmód. Meglepetésként hatott, amikor a palei (boszniai szerb) sajtó, rádió és televízió képviselői megállapodtak abban, hogy ezentúl az e-ző nyelvváltozattal fognak élni; annak ellenére, hogy a lakosság zöme ije-ző. A Krajinai Szerb Köztársaság és a boszniai Szerb Köztársaság iskoláiban szerbiai tankönyveket használnak, velük együtt pedig az e-zést is elsajátíthatják. Bugarski szerint az egyik nyelvváltozatról a másikra való mesterséges áttérésnek messzemenő következményei lehetnek. Ha csupán a hivatalos és a közéleti nyelvhasználatot akarják e-zővé tenni a boszniai szerbek, akkor ez lélektani szempontból terhes kettősséghez vezet, a kiejtésbeli diglosszia kisebbségi érzést kelthet az egyszerű emberben. Ha pedig a mindennapi beszédben is el akarják terjeszteni az e-zést, akkor ez zavart okozna, a beszélők tudatában összekeveredne a kétféle rendszer. Így még az írástudók is félig analfabétának érezhetik magukat – mondja a szerző.

Nemcsak az ije-ző nyelvváltozat van veszélyben, hanem egyes helységnevek léte is. A boszniai Szerb Köztársaság még a történelem etnikai tisztítását is

igyekeznek végrehajtani azzal, hogy megváltoztatja bizonyos helységek nevét. Donji Vakufból Srbobran lett, Fočából Srbinje stb. Azt sajnos mi magyarok is megtanultuk a történelemből, hogy a győztesnek olykor joga van megváltoztatni a helységneveket. Így lett az első világháború után a régi Szenttamás névből Srbobran, Udvarnokból Banatski Dvor, a második világháború után Nagybecskerekéből Zrenjanin, Tiszaszentmiklósból Ostojićevo stb. Bugarski szerint a hatalomtartók túlságosan nagy fába vágják a fejszéküket, amikor az etnikai tisztogatást a nyelvre, a történelemre és a kultúrára is kiterjesztették. A hagyományokat is el lehet fegyverrel törölni? Nemigen.

A szerző mind a horvátoknak, mind a szerbeknek nyelvükhöz való viszonyulását érthetetlennek tartja. Horvátországban mesterségesen újítják és tisztítják a nyelvet. Mulatságosan hangzó új szavak kerülnek forgalomba, az idegen szavakat (még ha nemzetköziek is) gondosan kerülnek. Mintha nem igyekeznének közeledni Európához és bekapcsolódni a világ folyamataiba!

A jugoszláv népek közül a szerb a legnagyobb, így megengedhetné magának a nyelvi toleranciát, hiszen nincsen olyan veszélyeztetett helyzetben, mint a kisebb népek, amelyek a beolvadástól való félelmükben görcsösen ragaszkodnak nyelvükhöz és identitásukhoz.

Könyvének végén a szerző jóssá vedlik egy rövid időre, és vázolja a jugoszláviai helyzet megoldására vonatkozó elképzeléseit. Hogy Crna Gora Szerbia szövetségese marad, hogy mi lesz a horvátországi és a boszniai szerbek látszatállamaival stb. Noha elfogadjuk téziséit, hogy a nyelvben sok minden meg van írva a jövőre nézve, jóslatait – mivel ő maga is csak stílusgyakorlatnak tekinti őket – nem vehetjük komolyan. Műve viszont egészében véve igen tanulságos.

MOLNÁR CSIKÓS László